

BELLE TEN

Cilt: LXV

Ağustos 2001

Sayı: 243

HAKKARİ STELLERİ: DOĞU ANADOLU'DA SAVAŞÇI ÇOBANLAR İLK NOT

VELİ SEVİN - AYNUR ÖZFIRAT

1998 yılında Hakkari kent merkezinde tesadüfen 13 taş stel ele geçirildi. Üzerlerinde daima cepheden bir insan yüzü ve bedeninin üst kısmı gösterilmiştir. Çıplak olarak betimlenen bu figürlerden 11'inde erkeklik organı bir suspansuvar altına gizlenmiştir. Diğer iki stelin ise kadınlara ait olması olasıdır. Yanlarında balta, mızrak, topuz gibi silahlar, belde kemer ve daima bir hançer vardır. Ayrıca steller üzerinde bozkır türü çadırlar, leopar avı ve yaban keçilerine saldıran leoparlar ve kimi küçük erkek ve bir kadın figürü de resmedilmiştir. Doğu Anadolu'ya yabancı olan bu taşlar Avrasya bozkır kültürünün bir parçasıdır. Silah tiplerine dayanılarak M.Ö. II. binyılın ortaları ile sonları arasında bir yere tarihlenmeleri mümkündür.

Yüzlerce, binlerce yıl önce uçsuz bucaksız Avrasya bozkırlarında at koşturmuş göçebe halklardan günümüze kalmış en etkileyici anıtlardan biri Orta Asya'da *balbal*, *baba* ya da *statü-menhir* denen insan biçimli dikilitaşlardır. Batıda İberik yarımadasından doğuda Moğolistan'a değin çok geniş bir alana yayılmış olan bu taşların M.Ö. III. binyıldan başlayarak M.S. XI-XII. yüzyıllara değin uzun bir zaman dilimi içinde kullanıldıkları bilinmektedir (Telegin ve Mallory 1994; Mezzena 1998; Jorge 1999; Eleukenova 1999). Çok farklı etnik guruplarca kullanılmış olmakla birlikte, bu türde taşların Türk ve hatta Proto-Türkler arasında ayrıcalıklı, özel bir anlamı olduğu da anlaşılmalıdır. Nitekim bu türde taşlar onlarca iskan edilmiş Kırgızistan, Kazakistan, Kafkasya, Altay, Sibirya, Tuva yöresi ve Moğolistan gibi bölgelere geniş

bir şekilde dağılmışlardır (Şer 1966; Frumkin 1970:47; Tsultem 1989; Bayar 1997; Eleukenova 1999; Kovalév 1999).

VI. yüzyıla ilişkin Çin yıllıklarında Göktürklerle ilgili olarak insan biçimindeki bu taşların genellikle bir kimsenin hayattayken öldürdüğü düşmanları simgelemek üzere mezarının çevresine dikildiği anlatılmaktadır (Jisl 1963: 390; Esin 1972: 50; Çoruhlu 1999; Roux 1999: 164 vd.). Sözgelimi VIII. yüzyılın ortalarından hemen sonra, Orhon ırmağı kıyısında Kül-tegin ve Bilge Kağan'a ait Göktürk mezar anıtlarında birer dizi halinde sıralanmış *balba*'lar görülebilmektedir. Burada amacın, düşmanın, öteki dünyada ölenin hizmetinde kalmasını sağlamak olduğu düşünülür. Bir başka görüş ise bu heykellerin cenaze törenlerinde Türk gruplarının üyelerini temsil etmiş olabileceği yolundadır (Baibosynov 1996; 44; Kubarev 1997). Ancak Orta Asya'daki bu geç dönem inanışları (M.S. VI-VIII. yüzyıl ve daha sonrası) ve bununla ilgili uygulamalara karşılık, Ukrayna ve Güney Rusya yörelerinde bu taşların çok daha erken dönemlerden başlayarak farklı biçimlerde, ölen kişinin mezar taşı ya da mezar çukurunu örten kapak taşı olarak kullanıldıkları da bilinmektedir (Telegin ve Mallory 1994: 3 vd., res. 3.1; Gimbutas 1997: 91, 274, res. 5).

Bu adet, Arabistan ve Yemen'deki İslam-öncesi örnekler dışında, Yakın Doğu'ya büyük çapta yabancıdır (Kırkbride 1969; Vogt 1999). Ancak, aşağıda değinileceği üzere, birkaç yıl önce Hakkari kent merkezinde bir rastlantı sonucu ele geçirilen bazı dikilitaşlar şimdiye dek bu konuda bilinenlerin pek de doğru olmadığını ortaya çıkartmıştır. Aşağıdaki satırlarda bu ilginç taşlar hakkındaki ilk gözlemlerimiz ile bunların bozkır kültürleri ve hatta Proto-Türkler'le olası ilişkileri üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte henüz çalışmaların çok başında olduğumuz gerçeği unutulmamalı; yapacağımız önerilerin de yeni bulguların ışığında değişebilir karakterde olacağı kabul edilmelidir.

1998 yılı temmuzunda kent merkezindeki Hakkari Kalesi'nin kuzey eteklerinde 13 adet dikilitaşın varlığı saptandı. Kısa süreli bir kurtarma çalışması sonucunda taşların *in-situ* durumda oldukları, yani son bırakıldıkları özgün konumlarını hala korudukları belirlendi (Sevin ve Özfirat 1998; Sevin 1999; 2000)¹. 0.70 m. kadar yüksekliğindeki kaba taşlardan bir platform üzerine

¹ 1998 yılında stellerin bulunduğu alanda yapılan ilk inceleme ve kurtarma çalışmalarını İstanbul Üniversitesi, Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nden Dr. Aynur Özfirat

sırtları kayalığa gelecek şekilde yan yana ve kısmen de arka arkaya gelişigüzel dizilmişlerdi; herhangi bir düşme veya bozulma söz konusu değildi (Res. 1-3). Yalnızca, zamanla yukarıdaki, bugün daha çok Orta ve Yakın çağlara ilişkin izler taşıyan kaleden akıp gelen toprağın altında kalmışlar ve basıncın etkisiyle hep birlikte yana ve öne doğru eğilmişlerdi. Yanlarında arkeolojik anlamda hiç bir kalıntı yoktu.

Hakkari Stelleri farklı cinsten sert yöresel taşlardan oyulmuştur. Yükseklikleri 0.70 m. ile 3.10 m. arasında değişir; kalınlıkları da 0.15-20 m. kadardır. Üst kısımları genellikle kavislendirilmiş olan taşlar alta doğru hafifçe daralır (Res. 4). Uzun boylu ve ağır olmalarına karşın toprağa dikilmelerine veya ayakta durmalarına yarayacak özel bir donanımları yoktur. Yalnızca ön yüzleri düzgündür. Süslü olan bu ön yüzlerde kimileri kabartma, kimileri de lineer teknikle işlenmiş insan figürlerine yer verilmiştir.

Tüm stellerde ana konu cepheden genç ve güçlü bir insan bedeninin üst kısmıdır, bacaklar gösterilmemiştir (Res. 6-17). Çoğu tombul, değirmi, kimileri de ince-uzun yüzlü olan figürlerin çok belirgin bir burunları ile burun üzerinde birleşen kaşları ve dar bir alınları vardır. Kabartma tekniğinde yapılmış örneklerde yuvarlak göz çukurluklarına beyaz renkli bir taşla kakma yapılmıştır (Res. 7, 9). Küçük ağız daima kapalı, dudaklar ise ifadesiz ve serttir. Başlarında çoğu kez ilginç ve süslü bere ya da takke türü başlıklara yer verilmiştir. Bazen pazıları da belirtilmiş olan kollar dirsekten bükülmüş; eller ve parmaklar özenli bir biçimde betimlenmiştir. Buna karşılık gövdenin öteki öğeleri üzerinde hiç durulmamıştır.

Stellerden 11'i erkeklere aittir. Bu durum onların çıplak olarak ifade edilmişleri yanında, erkeklik organlarının birer suspansuvar altında gösterilmiş oluşuyla en açık biçimde anlatılmıştır. Beldeki kemerin hemen altında yer alan suspansuvar bele sıkı sıkıya sarılı ve üzeri kazıma çizgilerle bezelidir (Res. 18-19).

ile Van Müzesi'nden Hanifi Biber yürüttüler. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleriyle yapılan kazılara gösterdiği ilgi nedeniyle Genel Müdür vekili sayın Kenan Yurttagül'e, Hakkari valisi sayın Nihat Canpolat ve yardımcısı sayın Yılmaz Kurt'a, sıcak konukseverlik ve ilgileri nedeniyle Emniyet Müdürü sayın Nail San'a ve Belediye Başkanları sayın Apturrahman Keskin ile sayın Hüseyin Ümit'e teşekkürü zevkli bir görev sayarız. Ayrıca, Hakkari kazılarının gerçekleşmesinde öncü rolünü oynayıp, çalışmaların her aşamasına bilfiil katılan Van Müze Müdürü sayın Ersin Kavaklı'ya şükran borçluyuz. Hakkari'deki 1998 ve 1999 yılı kazıları ancak Valilik İl Özel İdaresi'nin katkılarıyla gerçekleştirilebilmiştir.

Bu çıplak kişilerin en dikkat çekici özelliklerinden ilki her iki ellerinde sıkı sıkıya tutulan merkezi konumlu bir içki kabıdır (Res. 6-16). Kimi örneklerde açıkça ifade edilmiş bulunan bu kabın gövdesi, Orta Asya'da Pazırık kurganlarındakiler gibi yumuşak deriden olmalıdır (Rudenko 1970: lev. 59/A-B, 150). Tulum görünüşlü bu kabın simgesel açıdan büyük bir önem taşıdığı gayet belirgindir. Çünkü bu kap, gençlik ve güçlülüğü vurgulanmak istenen savaşçının tüm kahramanlıkları ile silah ve süslerinden çok daha ön plana alınmıştır.

Çıplak erkek figürlerinin bellerinde çoğu kez tarama çizgiler, üçgenler ya da zigzaglarla bezeli enli kemerlere yer verilmiştir. Kemerlerin üzerine ise daima bir hançer asılıdır (Res. 18-19). Bunların en karakteristik özelliği, kabzanın namluya iki ucu açık hilal biçiminde bir balçakla birleşmiş oluşudur. Döküm tekniğinde ve tunçtan yapılmış oldukları belirgindir.

Genel özelliklerini sıraladığımız erkek stelleri üzerinde, belirli kurallar çerçevesinde yerleştirilmiş kimi silah, insan, çadır ve hayvan figürleri vardır. Örneğin kabartma tekniğinde yapılmış olanlarda sağ kolun altında uzunca kovanlı bir mızrak ile ucu kıvrık bir çubuk-asa; sol kolun altında ise tunçtan kolcuklu ya da düz yassı baltaları andıran nesnelere görülür (Res. 6-12). Sap delikli balta ve topuz kendilerine daha çok sol üst yanda yer bulabilmiş silahlardır. Çizgi tekniğinde yapılmış olanlarda durum adeta tam anlamıyla tersine döndürülmüş, mızrak sola, balta ise sağa geçmiştir.

Stellerde 12 kadar küçük insan figürü resmedilmiştir. Bunlardan 10'u ya da 11'i erkektir. Beşi ana figürün sağ dirseğinin hemen altına yerleştirilmiştir (Res. 6-9, 12). Burada daima oldukça genç yaşlarında bir erkek söz konusudur. Bazen başına süslü bir başlık giymiş bulunan bu figür de çıplak ve suspansuvarlıdır. Ayaklarında Hitit türünde, uçları yukarı kıvrık konçlu çarıklar vardır. Bazıları, ilk kez burada rastlandığı üzere, stelde betimlenen savaşçı-avcının enli kemeri altına sokulu şekilde gösterilmişlerdir. Gerek duruşları ve gerekse başlıklarıyla betimlenen gençlerin soylular sınıfından oldukları açıktır. Bir stelin alt kısmında, yukarı doğru kalkmış elleriyle yatar durumda bir figür resmedilmiştir ki, Yakın Doğu ikonografi kurallarına göre bunun yenik durumdaki bir düşmanı ifade ettiği belirgindir (Res. 7).

Bir stelin alt kısmında çıplak bir avcının topuzuyla bir leoparı avlayışı anlatılmaktadır (Res. 10). Sağ elinde topuz bulunan avcı sol eliyle avının kuyruğundan tutmaktadır. Burada belki de hayvanın arka arkaya iki pozisyonu-

nun betimlenmiş olmasıyla basit bir öyküsellik (narratizm) söz konusu edilmeye çalışılmıştır. Aynı stel üzerinde savaşçı bir kez de atı üzerinde görülür. Yukarı doğru kaldırdığı sağ elinde yine topuz bulunan figür sol eliyle de dizginleri tutmaktadır. Burada atın tüm dizgin ve gem düzeniyle birlikte işlenmiş olması dikkat çekicidir.

Aynı stelde, yine sağ dirseğinin altına gelecek şekilde yerleştirilmiş bulunan figür bu kez bir kadın olarak resmedilmiştir (Res. 10). Başında sol eliyle tuttuğu bir kap taşıyan kadının sağ kolu dirsekten kıvrılarak geriye bükülmüştür. Göğüsler şişkin iki çıkıntı halinde, kadınlık organı da çıplak olarak ifade edilmiştir. Belde enli bir kemer vardır. Ayaklarının altında uzanmış durumda küçük bir insan figürü bulunmaktadır. Ötekilerle aynı konumdaki bu genç görünümüne kadının önemi bu şekilde iyiden iyiye vurgulanmıştır.

Stellerde resmedilmiş en çarpıcı nesnelere biri de çadırlardır (Res. 7, 9, 11-13). Üç örnekte sağ veya sol omuz üstünde, iki örnekte de sağ dirsek altında olmak üzere toplam sayıları 5'tir. Üzerlerinde pencereyi küçük açıklıklar bulunur ve zigzag çizgilerle süslenmiştir. Boyut olarak fazla büyük olmayıp kubbemsi bir çatı konstrüksiyonuna sahiptirler. Şimdiye değin benzerlerine rastlanmayan bu tür çadırlar Yakın Doğu'da M.Ö. I. binyıl Assur'undan tanınan ortası direkli (mahrutî) tiplerden farklıdır ve daha çok Asya bozkırlarının kubbeli yurt tipi çadırlarını anımsatırlar (Diyarbakirli 1972: res. 119-120). Böylelikle savaşçıların göçebe bir yaşam biçimleri olduğu anlatılmaya çalışılmış olmalıdır.

Kabartmalarda leoparlar, dağ keçileri, geyik ve yılan ile yılan ya da leoparın saldırısına uğramış bir dağ keçisi gibi yabani hayvanlara sık rastlanır.

13 stelden ikisi farklı özelliklere sahiptir. Tümünüyle linear teknikte kazılmış olan bu taşlar üzerinde cinsiyetleri belirtilmeyen, ellerinde herhangi bir şey tutmayan silahsız figürler bulunur (Res. 17). Bunlardan biri 3.10 m. yüksekliğindedir ve ötekilerden farklı olarak bir sap-kaide bölümü vardır. Boyunda sallantılı bir gerdanlık taşıyan figürün başı açıktır ve olasılıkla uzun saçları birkaç sıra halinde ifade edilmiştir. İnce kollar ve parmakları açık eller bel üzerinde durur. Etek ucu yan yana sıralı üçgenlerden bir bordürle sınırlandırılmıştır. Hemen üzerinde işlevi anlaşılamayan bir motif görülür. Kısmen kırık olan öteki stelde ise figürün sağ eli çeneye dokundurulmuştur. Bu iki stelin kadınları ifade ettiği düşünülebilir.

Anlaşılabileceği üzere, Hakkari stelleri belirli bir program çerçevesinde ve yerli ustalarca yapılmıştır. Taşların işlenişinde hemen hiç değişmeyen ikonografik bir planlama söz konusudur. Ufak tefek değişikliklerle bu program baştan sona geçerliliğini sürdürmüştür. Bu ikonografik planlamaya göre steller iki kümeye ayrılır: a) Elinde bir tulum bulunan silahlı erkekler; b) Silahsız kadınlar. Temel olarak anlatılmak istenen şey kimi genç ve dinamik kişilerin güç ve başarılarıdır. Burada betimlenen figürlerin bir tanrıyı ifade etmiş olabileceği, balta ve topuz gibi simgelerin bir erkek tanrı ile, yılanın ise bereketlilik kültü ile ilişkisi üzerinde durulmuştur (Gimbutas 1965: 497; 1997: 91). Eğer durum böyleyse stellerin bir kutsal alana dikilmiş olabilecekleri akla gelir. Ancak kanımızca burada birer tanrıdan çok çadırlarda yaşayan ve avdan hoşlanan göçebe çoban savaşçılar söz konusudur. Figürlerin birer tanrıyı ifade ettiklerine işaret eden herhangi bir kanıt yoktur. Bunlar Gök-türk döneminin *balbal* tanımı içindeki, öldürülen öteki dünya hizmetçisi anlayışının tam aksine krallar ya da beyler ile kimi güçlü kadınlar olmalıdır. Gerçekten de betimlenen kişilerin toplum içinde aynı sosyal rolü oynamış olabilecekleri belirli bir anlatım düzeniyle ifade edilmiş gibidir. Belli ki bu yüzden sayıları 11'i bulan tüm erkek figürlerinde eller ve kolların pozisyonu ile yüz hatları, silahlar vb. özellikler birbirinin tıpa tıp benzeridir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, bu türde taşların en yoğun bulunduğu alan Avrasya bozkırlarıdır. Sık sık antropomorf olarak karşılaşılan bu taşların çok geniş bir coğrafi mekanda binlerce yıl boyunca çeşitli halklarca kullanılmış olması haklarında tam bir görüş birliğine varılamamasına ve farklı değerlendirmelere yol açmıştır. Hakkari dikilitaşlarının değerlendirilmesinde yapılması gereken ilk iş hangi tarihe ait olduklarının doğru bir biçimde saptanmasıdır.

Bu türde taşlar, yukarıda da belirtilen birkaç istisna dışında, Yakın Doğu'ya büyük çapta yabancıdır². M.Ö. II. binyıl Anadolu'sunda Troia VI/VIIa, Beycesultan V ve Hitit *huwasi* 'lerinden (Korfmann 1998), son olarak da Urmiye Gölü'nün güney kıyılarında, Hasanlı Höyüğü'nün IV. tabakasındaki

² Antakya yakınındaki Tell Açıana'dan İÖ. 1500'lere ait iki stel için bkz. Woolley 1955: 238, lev. 44/a-b. Yemen'den benzer kimi örnekler için bkz. Kirkbride 1969; Vogt 1999. Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ta Tell el-Rimah, Tell Billa ve Tepe Gawra gibi merkezlerde bulunan ve stratigrafik verilere göre İÖ. 1400'lerden sonraya tarihlenen taşan antropomorf koruyucu figürinler (boyları 9 ile 145 cm. arasındadır), kimi yüzeysel benzerliklerine karşın farklı bir anlayış ve işçiliğin ürünleridirler: Bkz. T. Howard-Carter 1998.

Yanık Yapılar'dan (Dyson 1989: res. 12, 14) taş stellere saygı duyulduğunu biliyorsak da, oldukça kaba görümlü bu taşlar gerek biçim ve gerekse kapılarla ilgili işlevleri açısından Hakkari'dekilerle kıyaslanamazlar. Aynı şekilde, M.Ö. X.-IX. yüzyıllardan beri Assur'da ve bundan biraz sonra Urartu'da ortaya çıkan propagandaya yönelik stel anlayışıyla da pek ilgileri olduğu söylenemez.

Buna karşılık, Hazar Gölü'nün güneybatısında, İran Azerbaycanı'ndaki Meshkin Shar ovasında oldukça kaba görümlü çok sayıda stelin varlığı ortaya konmuştur (Ingraham ve Summers 1979). Çoğunlukla yumuşak volkanik kayalara oyulmuş ve sayıları 125'i bulan bu taşlar 3.19 m.den 1.00 m.ye kadar değişen boylardadır (Res. 22/3-5). Bizimkilere kıyasla işçilik yönünden oldukça kabardır. Hemen hepsinde kabartma ya da çizgi tekniğinde cephe-den bir insan vardır. Başın iki yanından adeta bir saç gibi aşağı sarkan kollar ve bazen parmakları belirtilmemiş eller oldukça acemice ifade edilmiştir. Bir örnekte figür sakallı olarak gösterilmiş (Res. 22/5); birinde ise kazıma çizgilerle belirtilen ince kollar ve eller göğüs üzerinde dirsekten bükülmüştür (Ingraham ve Summers 1979: res. 5/3, lev. 17/2). Belde kalın bir kemer vardır. Buna çoğu kez ucu kıvrık uzunca bir hançer ya da kını içinde duran bir kılıç sokuludur. Gövdenin alt kısmı, erkeklik organı ve bacaklar ifade olunmamıştır. Meshkin Shahr stelleri genel olarak M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı ya da I. binyılın başlarına tarihlenmektedirler. Ancak, özellikle bir örnekte çene üzerinde sakalın belirtilmiş oluşu bunların biraz daha geç, İskit dönemine yakın olabileceklerini düşündürür (Olchovsky ve Evdokimov 1994: 91, res. 3/4, 10/15).

Hakkari ve Meshkin Shahr'dakilerden farklı, gerçek anlamda antropomorf stellere Kuzey Irak'ta, Türkiye-İran sınırları yakınındaki Muğesir'de rastlanmıştır (Boehmer 1998). Yükseklikleri 2.32 m. ile 1.45 m. arasında değişen bu taşlar üzerinde, bellerinde kalın kemerler, sağ ellerinde kimi zaman bir topuz, kimi zaman da bir kap bulunan sakallı erkek figürlerine yer verilmiştir. Bozkır göçebelerinin beğenisine göre yerli ustalarca yapıldığı düşünülen bu taşların M.Ö. 630/25 ve 590 yılları arasındaki İskit egemenliği döneminden kalma olabilecekleri önerilmektedir.

Bozkır kültürleriyle güçlü ilişkiler gösteren Hakkari taşları stilistik olarak gerçekçi bir kabartma tekniğinden (Res. 6-12), giderek değişerek (Res. 13-14), şematik bir linear tekniğe (Res. 15-17) doğru gelişim geçirmişlerdir. Aynı anda ya da kısa zamanda yapılmadıkları ve fakat farklı ellerden ve farklı

zamanlarda çıktıkları da belirgindir. Örneğin sağ elde tutulan deriden tulumların zaman içinde gitgide usluplaşarak sonuçta yalnızca sağ elin baş parmağı ile işaret parmakları arasına sıkıştırılmış küçük bir halkaya dönüşmüş olması, balta ve mızrak gibi silahların konumlarında karşılaşılan değişiklikler bunun en açık belirtisidir.

Bu yöre için oldukça yeni olan taşların hangi tarihe ilişkin olduklarının belirlenmesinde en önemli hareket noktaları silahlardır. Tulumların aksine, zaman içinde hemen hiç bir gelişme ve değişme geçirmemiş olan hançerler bu konuda en güvenilir kriterlerden biridir. Fazla uzun olmayan sivri uçlu ve omurgalı namlusunda kan olukları bulunan hançerlerin kabzaları çoğu kez perçin görünümü kabarıklarla süslüdür. Kabzanın namluya bağlandığı balçak daima iki ucu açık bir hilalle sonuçlanır (Res. 18-19). Bu türde hançerlere Kuzeybatı İran'da, Azerbaycan'da, Rus ve İran Talişi'nde çok rastlanır (Schäffer 1948: res. 217, 219 ve *passim*; Negahban 1996: res. 32/718, 722-723, lev. 121/712, 716, 720; Muscarella 1988: 102 vd., res. 169-170). Özellikle Urmiye Gölü'nün güney kıyası yakınındaki Hasanlu Höyüğü'nün IV. tabakasında bulunan paralelleri ile M.Ö. II. binyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bu hançer türünün daha çok M.Ö. X.-IX. yüzyıllarda popüler olduğu anlaşılmaktadır (Dyson 1964; Muscarella 1988: 102). Nitekim aynı türde bir hançer kabartması, şimdi M.Ö. IX. yüzyıldan daha önceki bir tarihe oturtulmaya çalışılan ünlü Hasanlu altın kasesi üzerinde de görülmektedir (Dyson 1964: 41, res. 1; Winter 1989: res. 6, 14).

Taşları tarihlemeye yardımcı olabilecek kriterlerden bir başkası sap delikli baltalardır. Sap deliğini çevreleyen bilezikleriyle bu baltalar da zaman içinde fazla bir değişim geçirmiş değillerdir (Res. 6-10). En dikkat çekici özellik ise erken stellerde karşılaşılan, sap deliğinin üzerindeki, ahşap sapa destek sağlayan kolcuktur. En yakın benzerleri M.Ö. II. binyılın ikinci çeyreğinden başlayarak güneyde Chagar Bazar (Mallowan 1947: lev. XLI/1, LV/15), Nimrud (Maxwell-Hyslop 1998: lev. 9), Tell Açana (Woolley 1955: lev. LXXII/AT/48/20), Ras Şamra (Schäffer 1948: res. 44/3), Gaza (Schäffer 1948: res. 123/2) ve Orta Anadolu'dan (Schäffer 1948: res. 183/25; Anlağan ve Bilgi 1989: res. 34-36) gelmektedir. Batı İran'da ve özellikle Luristan'da, biraz daha farklı ve giderek mahmuzlanan çeşitlemeleriyle M.Ö. XII. yüzyıldan 900 yıllarına değin kullanıldıkları bilinir (Muscarella 1988: 189 vd., no. 304-305).

Uzunca kovanlı ve yine omurgalı mızrak uçları da daha çok M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı içlerinde olunduğuna işaret ederler.

1998 ve 1999 yıllarında Hakkari stellerinin bulunduğu alanın kuşucumu 2 km. kadar kuzeyinde dikdörtgen planlı (4.10 X 1.60 m.) bir oda-mezar açılmış ve buradan 15 kadar insan iskeleti ile çeşitli mezar armağanları elde edilmiştir (Sevin ve Özfirat 1998: 8, res. sol üst; Sevin 1999: 73) (Res. 5). İki tabaka halinde gömü içeren bu mezarın üst tabakasında çok sayıda demir bilezik ve hançer dikkat çekicidir. Bunların benzerlerine Van bölgesi (Sevin ve Kavaklı 1996: res. 12-15), Kuzeybatı İran (Muscarella 1974: res. 36/417, 39/124, 47/412; Lippert 1979: 133, res. 15-16/a-b; Piggot 1980: Table 12.3) ve Orta İran'daki (Ghirshman 1939: lev. LIX/S.641a-b, LXXVII/S.984c) kimi Erken Demir Çağ mezarlıkları ve son olarak Luristan'da (Contentau-Ghirshman 1935: 18, lev. 8; Vanden Berghe 1973: 49, Table 5, 60, Table 6) rastlanır. Kuzeybatı İran'da, Urmiye Gölü'nün batı kıyası yakınlarındaki Kordlartepeden bir C14 tarihi bu tür demir bileziklerin bulunduğu IIA tabakası için M.Ö. 1100-1050 yıllarını vermiştir (Lippert 1979: 134). Anlaşılaçağı üzere, Hakkari mezarının geç evresi daha çok M.Ö. II. binyılın sonları ile I. binyılın başlarına ait gibidir. Bu mezar ile steller arasında doğrudan bir ilişkinin var olup olmadığını bilmiyorsak da, M.Ö. II. binyılın son yüzyılları içinde Hakkari yöresinde olasılıkla göçebe bazı grupların varlığı açık bir biçimde anlaşılmaktadır.

Taşların tarihi konusunda son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, Hakkari stelleri üzerinde ne Assur ve ne de Urartu sanatlarının bir etkisi görülebilir. Ön Asya dünyasında etkileri çok yaygın olarak izlenebilen bu iki uygarlıktan hiç bir iz taşıyor olmamaları M.Ö. IX. yüzyılın ortalarından önce, benzer durumdaki Hasanlu altın kadehi ile yakın bir dönemde yapılmış olabileceklerine işaret eder. Bütün bu değerlendirmelerden Hakkari stellerinin daha çok M.Ö. II. binyılın son yüzyılları ve daha az da I. binyılın çok başlarına ait olabilecekleri anlaşılmaktadır.

Peki Doğu Anadolu'da Assur ve Urartu devletlerinin henüz tarih sahnesinde etkili bir biçimde görülmedikleri bu tarihlerde söz konusu taşları kimler kazdırtmış olabilirdi? Assur krallarının yıllıklarında belirttiği üzere M.Ö. I. binyılın başlarında, içinde olasılıkla Hakkari yöresinin de bulunduğu Büyük Zap'ın yukarı çıkışı Hubuşkia adını taşıyor ve bağımsız bir krallıkça yönetiliyordu. Kralları Kaki ve Data/Dadi gibi Hurric adlar taşıyordu. M.Ö. IX. yüzyılın sonlarına doğru bağımsızlığını yitirmiş görünen Hubuşkia sonra-

ları Assur ve Urartu krallıkları arasında çekişme konusu oldu. Yazılı kaynakların sağladığı bu kısıtlı bilgilere karşılık Hubuşkia'nın lokalizasyonu ve kültürleri konusunda, şimdilik ne yazık ki, tam anlamıyla doyurucu bir bilgi yoktur (Lanfranchi 1995; Salvini 1995). Bu türde steller onlarla ne dereceye kadar ilişkiye sokulabilir? Yoksa bu taşlar şimdide dek Assurlular'ın da hiç tanımadığı yabancı halklara mı aittir? Bu soruların yanıtlarını almak pek kolay değildir.

Yukarıda da değinildiği üzere, bu taşların pek çok yakın benzerine Avrasya bozkırlarında yaşamış göçebe halklarda rastlanmaktadır. Çoğu kez ellerinde bir kap tutan ve kemerli bellerine birer hançer asılı bu çıplak savaşçıların en yakın analogileri gerçekten de kuzey bozkırlarından gelmektedir (Gimbutas 1965: 495 vdd., res. 331/4; Telegin ve Mallory 1994: res. 9; 28/2; Mezzena 1998: no. 3; Olchovsky ve Evdokimov 1994: res. 1, 4, 10, 20 ve *passim*; Kovalëv 1999). Aralarında büyük kronolojik farklılıklar olmakla birlikte, zaman zaman erkeklik organları da açıkça ifade edilmiş bulunan bu bozkır eserlerinin Hakkari'dekilerle benzer bir dünya görüşünü yansıttığı gayet açıktır. Figürlerin yalnızca üst kısmının gösterilmiş oluşu, çıplaklık ve silahlar gibi ikonografik öğeler de Hakkari stelleriyle arada belirli bir benzerlik olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bugüne değin tarihlenebilmiş ve III. binyıla ait oldukları benimsenen en erken steller Güney Rusya bozkırlarından, Ukrayna ve civarından gelmektedir (Telegin ve Mallory 1994; Mezzena 1998) (Res. 20/1-4). Bu durumda Hakkari taşları ile bu erken olduğu söylenen örnekler arasında yaklaşık 1500 yıllık bir zaman farkı ortaya çıkmaktadır. Nitekim her iki gurup arasında ikonografide karşılaşılan kimi farklılıklar, bu denli uzun olup olmadığı açık olmasa da, belirli bir kronolojik aralığa işaret ediyor olabilir. Örneğin Hakkari taşlarının en belirgin özelliği olan her iki elde tutulan kap motifi kuzeydeki erken örneklerde hiç görülmez. Buna karşılık erken örneklerde görülmesi olağan bir çift ayak izine ise Hakkari'de hiç rastlanmaz (Res. 20/1,4). Bunları andıran, sağ ve bazen de sol ellerinde boynuz biçimli bir kadeh tutan, kimi zaman erkeklik organları da açıkça belirtilmiş en erken savaşçı betimlerine M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Güney Rusya ve Ukrayna'daki İskit stelleri üzerinde rastlanır (Olchovsky ve Evdokimov 1994) (Res. 21/1-4; 22/1-2). Asya bozkırlarında, özellikle Altay bölgesindeki Göktürk dönemi taş babalar üzerinde karşılaşılan bu adet M.S. XI.-XII. yüzyıllara dek Güney Sibirya'dan Kazakistan'a ve Moğolistan'a değin yayılan alanda yoğun bir kullanım bulmuştur (Şer 1966; Ögel 1984: 166 vd., lev. 16; Tsultem 1989; Telegin ve Mallory 1994: 72, res. 28/3-4; Baibosynov

1996: 50 vd.; Kubarev 1997: 240, res. 6-9; Bayar 1997: 104, res. 25; Eleukenova 1999) (Res. 23/1-6). Şaman geleneklerinden biri olarak kabul edilen bu adetin İskitler arasında yaygın olduğu, elde içki kaplarının tutulduğu kahramanlık törenlerine yalnızca bir adam öldürmüş olanların katılabildiği ileri sürülmüştür³. Henüz erken olmakla birlikte, bu karşılaştırmalar kanımca Hakkari stellerinin İskit eserleri ve daha sonraki Türk taş babaları ile ilişkili olabileceklerini düşündürmektedir.

Avrasya bozkırlarında M.Ö. III. binyılın başlarından beri görülmeye başlayan, ilginç figürlerle bezeli taştan heykel-menhirler bazan, "Kurgan Kültürü" terimi altında Hint-Avrupalılar'ın en erken figürlü anıtları olarak nitelenmeye çalışılmaktadır (Telegin ve Mallory 1994; Gimbutas 1997). Ancak, Ukrayna, Güney Rusya ve Orta Asya bozkırlarına yayılmış olan tüm Kurgan Kültürleri'ni yalnızca Hint-Avrupalılar'la ilişkili görmek hiç de doğru bir yaklaşım sayılamaz. Ayrıca son zamanlarda Hint-Avrupalılar'ın anavatanı (*die indogermanische Urheimat*) konusunda ciddi itirazların bulunduğu da unutulmamalıdır (Gamkrelidze ve Ivanov 1985; Renfrew 1987; Burney 1989). Bununla birlikte biz şimdilik köken sorunu için tartışmalara girmenin pek erken olacağını düşünmekteyiz. Çünkü hala taşlarla ilgili çözümlenmesi gereken birtakım önemli sorunlar bulunmaktadır. Örneğin bu dikilitaşların işlevi neydi? Oraya nasıl ve niçin konmuşlardı? Bu soruların doyurucu yanıtlarını verebilecek durumda değiliz.

Üzerinde taşların dikildiği bu alanda 1999 yazında yaptığımız bir sondaj çalışmasında soruna yanıt sağlayacak herhangi bir kanıt, ne yazık ki, bulunmamıştır. Steller günümüze belirgin bir iz bırakılmadan dikilmiş gibidirler. Ancak bunların 19 m. kadar batısında bir oda-mezarın yıkım görmüş kalıntıları yine bu kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Ana kaya ile örme taştan oluşturulmuş bulunan bu oda kabaca dikdörtgenimsi bir plana sahiptir. Üzeri ince sal taşı levhalarla örtülmüştür. Bir girişinin olup olmadığı belirlenememiştir. İçinde karışık durumda 50 kadar iskeletle birlikte çeşitli silah ve süs eşyaları ve çok sayıda çanak çömlek ele geçirilmiştir⁴. Stellerden birkaç yüz

³ Esin 1969. Kafesoğlu (1988: 257) bunu "and kadehi?" olarak yorumlamıştır. X. yüzyılda İslamiyet öncesi Oğuzlar'a ilişkin bir ölü gömme törenini anlatan İbn Fadlan (*Seyahatname* [yay.haz.R.Şeşen] İstanbul 1995: 40) biri öldüğünde onun için ev gibi büyük bir çukur kazdıklarını, sonra giysisini giydirdiklerini, kuşağını ve yayını kuşandırıp eline, içinde *nebiz* bulunan ağaçtan bir kap koyduklarını anlatır.

⁴ Ayrıca tanıtılacak olan bu mezar ve buluntuları üzerindeki çalışmalar henüz bitirilebilmiş değildir.

yıl daha erken gibi görünen ve uzun süre kullanıldığı anlaşılan bu mezar, alanın bir mezarlık olabileceğini akla getirir. Bu sahada daha başka mezarlar bulunabileceği yolunda kimi kanıtlar vardır. Böyle olduğu takdirde, Hakkari stellerinin pek çok kuzeyli benzerleri gibi ölü kültürle ilişkisi bulunduğu anlaşılabilecektir (Telegin ve Mallory 1994: 4, res. 3; Zuyev ve Ismagilov 1994; Babosynov 1996; Stray 1997; Gimbutas 1997: 183, 274, res. 5; Eleukenova 1999: res. 2; Kovalëv 1999).

Hangi amaçla dikilmiş olurlarsa olsunlar Hakkari taşları M.Ö. II. binyılın sonlarına doğru bir kısım kuzeyli bozkır göçebelerinin güneye doğru inmiş olabileceğine işaret etmektedir. Gerçekten de M.Ö. III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarında Traskafkasya ve Doğu Anadolu'yu etkileyen bir kısım göç dalgalarından söz edebilecek kanıtlara sahibiz. Örneğin tüm Doğu Anadolu ve Traskafkasya'da egemen olan tarımsal karakterli, yerleşik Erken Traskafkasya kültürü M.Ö. II. binyıla doğru son bularak yerini tümüyle göçebe-çoban karakterli bir yenisine bırakmıştır. Bununla ilgili olarak, birkaç istisna dışında, Doğu Anadolu ve Traskafkasya'daki yerleşme yerleri baştan başa ıssızlaşıp yerine pastoral bir yaşantının egemen olduğu yeni bir yaşam biçimi ortaya çıkmıştır (Burney ve Lang 1971; Özfırat 1993; 1997; 1999, 2000; Edens 1995). Yüksek yaylalarda besicilik yapan bu göçebelere günümüze en çok mezarlıkları gelebilmiştir. En tanınmışları Martkopi, Trialeti, Kirovakan, Elar vb. olan bu mezarlıklarda yükselen kurgan tipi anıt mezarlar tümüyle yeni bir anlayışın ürünüdür. Bu yeni anlayışı yansıtan kurganlara Doğu Anadolu'da Malazgirt, Doğu Beyazıt, Kars ve Ardahan dolaylarında da rastlanmaktadır (Özfırat 1993; 1997; Köroğlu 2000). Geniş bir coğrafyada beliren ve uzun ömürlü, yerleşik Erken Traskafkasya (İTÇ) kültürünün sona ermesine ve yeni yaşam koşullarına yol açan etnokültürel etkenlerin ortaya çıkışında kuzeyli bozkır göçebelerinin rolü olması çok mümkündür (Djaparidze 1993). Çünkü kurgan mezar geleneğinin güneye tümüyle yabancı olduğu, buna karşılık kuzey bozkırlarında V. binyılın ikinci yarısından beri yaygın bir kullanım bulunduğu bilinir.

Bu göçü gerçekleştiren halkların, Anadolu'ya Hititler'i getiren Hint-Avrupalılar olabileceği ileri sürülmüşse de, kanımca bu görüşü destekleyecek yeterli kanıt yoktur (Gimbutas 1997: 19 vd.; Burney 1958: 178; Burney ve Lang 1971: 86 vdd.). Orta Anadolu'da İlk Tunç Çağı'nın ikinci yarısı içlerine ve sonlarına tarihlenen Alacahöyük ve Horoztepe krali mezarları ile Kuzey Kafkasya'da Maykop'takiler arasında, inşa teknikleri ve planlama açılarından

savunulmanın aksine, büyük bir yakınlıktan söz edilemez. Alacahöyük ve Horoztepe mezarlarını tipik kurgan türü olarak tanımlamak da kabul edilebilir gibi değildir (Gimbutas 1997: 102). Bu nedenlerle Orta Anadolu İTÇ mezarlarından yola çıkarak III. binyılın ortalarından sonra Orta Anadolu'ya Ukrayna ve Kafkaslar üzerinden Hint-Avrupalılar'ın gelmiş ve burada güçlü topluluklar halinde ortaya çıkmış olabileceği varsayımlarını kabul etmek bize hiç de olası görünmüyor.

Son yıllarda Doğu Anadolu'da yapılan sistematik yüzey araştırmaları Kurgan Kültürleri'nin Anadolu'nun daha çok, Erzurum'un doğusundaki kuzeydoğu uç kesimlerini etkilemiş olabileceğini ortaya koymuş gibidir (Özfırat 1997). Ancak kuzey bozkırlarından Anadolu yarımadasına doğru yöneldiği anlaşılan göçün hangi yönden ve kimler tarafından yapıldığı konusu ise açık değildir. Yani yeni gelenler kuzeydoğudan, Hazar'ın doğusundan mı, yoksa kuzeybatıdan, Ukrayna ve Güney Rusya bozkırlarından mı gelmişlerdi? Şimdilik bunları güvenilir bir biçimde yanıtlayabilecek durumda değiliz.

Hakkari taşları genel açıdan hiç kuşkusuz bir biçimde kuzey bozkırlarıyla ilişkili görünmekle birlikte, üzerlerindeki madeni silah tipleri, yukarıda da değinildiği üzere, Orta Asya, Güney Rusya ve Ukrayna'dakilerden tümüyle farklıdır (Chernykh 1992). Aynı şekilde erkeklik organının bir suspansuvar altına gizlenmesi de buraya özgü bir özelliktir. Bu durum onların giderek bu yeni bölgenin kültürlerini benimsemeye başlamış olduklarının göstergeleri sayılabilir.

Hakkari stelleri, bozkır kültürleriyle Doğu Anadolu arasındaki, şimdiye dek bilinmeyen, erken ilişkilere getirdiği ve getireceği yeni görüşler açısından son derecede önemlidir. Bu yüzden de söz konusu alanın iyiden iyiye incelenmesi gerekmektedir. Burada sürdürülecek sistemli arkeolojik kazıların, taşların önem ve işlevleri ve hatta Proto-Türkler'in Anadolu yarımadasına yayılımı konularına yepyeni bakış açıları getirmeleri beklenebilir.

NOT

Bu yazının hazırlanışı sırasında gösterdikleri yakın ilgi ve pek çok referans için Dr. Karen Rubinson, Prof. Dr. Manfred Korfmann, Prof. Dr. Harald Hauptmann, Prof. Dr. İsenbike Togan ve Yrd. Doç. Dr. Yaşar Çoruhlu'ya teşekkürü bir borç biliriz.

KAYNAKÇA

- ANLAĞAN, Ç. ve Ö. BİLGİ, 1989. *Sadberk Hanım Museum. Weapons of the Protohistoric Age*, İstanbul.
- BAIBOSYNOV, K. 1996. *Stone Sculptures of Zhambyl Region*, Alma Ata.
- BAYAR, D. 1997. *The Turkic Stone Statues of Central Mongolia*, Ulan-Bator (Moğolca)
- BOEHMER, R.M. 1998. "Skytische Grabstelen aus Muğesir (Nordost-Irak)", *Baghdater Mitteilungen* 29: 81-88.
- BURNEY, C.A. 1958. "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* VIII: 157-209.
- _____, 1972. "Excavations at Haftavan Tepe 1969", *Iran* X: 127-142.
- _____, 1989. "Hurrians and Proto-Indo-Europeans: The Ethnic Context of the Early Trans-Caucasian Culture", *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç* (yay.haz. K. Emre ve diğ.) Ankara: 45-51.
- BURNEY, C.A. ve D.M. LANG, 1971. *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- CHERNYKH, E.N. 1992. *Ancient Metallurgy in the USSR. The Early Metal Age*, Cambridge.
- CONTENAU, G., R. GHIRSHMAN, 1935. *Fouilles du Tepe-Giyan pres de Nehavend 1931 et 1932*, Paris.
- ÇORUHLU, Y. 1999. "Kurgan ve Çadır (Yurt)'dan Kümbet ve Türbeye Geçiş", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*. 18-20 Aralık 1998, İstanbul: 47-56.
- DİYARBEKİRLİ, N. 1972. *Hun Sanatı*, İstanbul.
- DJAPARIDZE, O. 1993. "Über die ethnokulturelle Situation in Georgien gegen Ende des 3. Jahrtausends v.Chr.", *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata* (yay.haz. M. Frangipane ve diğ.) Roma: 475-491.
- DYSON, R.H. JR. 1964. "Notes on weapons and Chronology in Northern Iran around 1000 B.C.", *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C. Studies in Iranian and Anatolian Archaeology* (yay.haz. R. Ghirshman, et. all.) İstanbul: 32-45.

- _____, 1989. "The Iron Age Architecture at Hasanlu: An Essay", *Expedition* 31/2-3: 107-127.
- EDENS, C. 1995. "Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299/300: 53-64.
- ELEUKENOVA, G. 1999. *Ouerk Istorii Srednevekovoy Skulpturi Kazakistana*, Almatı (Rusça)
- ESİN, E. 1969. "The Cup Rites in Inner-Asian and Turkish Art", *Forschungen zur Kunst Asiens. In Memoriam Kurt Erdmann*, İstanbul:224-261.
- _____, 1972. "Ötüken İllerinde M.S. Sekizinci ve Dokuzuncu Yüzyıllarda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları" (yay.haz. H. İnalçık ve diğ.), *Türk Kültürü El Kitabı* II/Ia, İstanbul: 44-58.
- FRUMKIN, G. 1970. *Archaeology in Soviet Central Asia*, Leiden/Köln.
- GAMKRELIDZE, T.V. ve V.V. IVANOV 1985. "The Ancient Near East and the Indo-European Question: Temporal and Territorial Characteristics of Proto-Indo-European based on Linguistic and Historico-Cultural Data", *Journal of Indo-European Studies* 13 (1-2): 3-48.
- GHIRSHMAN 1939. *Fouilles de Sialk pres de Kashan 1933, 34, 37* II, Paris.
- GIMBUTAS, M. 1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague.
- _____, 1997. *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe* (yay.haz. M.R.Dexter, K. Jones-Bley), *Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18*, Washington.
- HOWARD-CARTER, T. 1998. "Shreds of Anatolian Evidence at Tell Al-Rimah", *XXXIVème Rencontre Assyriologique Internationale*. 6-10/VII/1987-İstanbul, Ankara:109-119.
- INGRAHAM, M.L. ve G. SUMMERS, 1979. "Stelae and Settlements in the Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan, Iran", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12: 67-102.
- JISL, L. 1963. "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Bellekten* 107: 387-410.
- JORGE, S.O. 1999. "Stelen und Menhirstatuen der Bronzezeit auf der Iberischen Halbinsel: Diskurse der Macht", *Götter und Helden der Bronzezeit. Europa im Zeitalter des Odysseus*, Bonn: 114-122.
- KAFESOĞLU, İ. 1988. "Türkler", *İslam Ansiklopedisi* 12/2: 142-280.

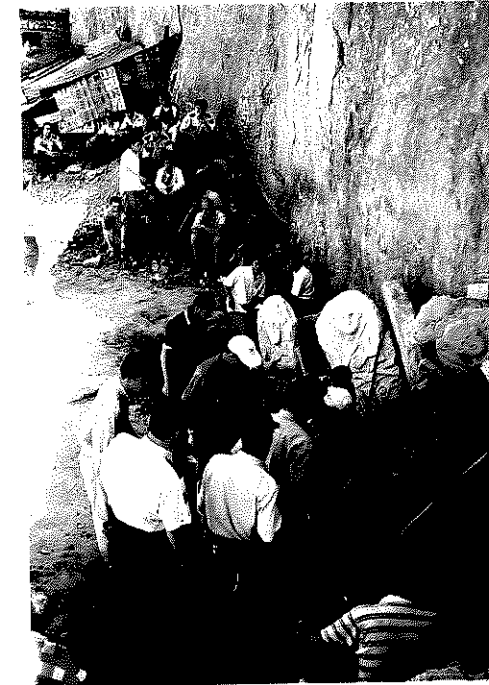
- KIRKBRIDE, D. 1969. "Ancient Arabian Ancestor Idols: Part I: The Discovery of the Sanctuary at Risqeh", *Archaeology* 22: 2: 116-121.
- KORFMANN, M. 1998. "Troia, an Ancient Anatolian Palatial and Trading Center: Archaeological Evidence for the Period of Troia VI/VII", *The Classical World* 91/5: 369-385.
- KOVALĚV, A. 1999. "Die ältesten Stelen am Ertix", *Eurasia Antiqua* 5: 135-177.
- KÖROĞLU, K. 2000. "Çıldır Kurganları", *Arkeoloji ve Sanat* 96: 2-8.
- KUBAREV, G.V. 1997. "Eski Altay Türklerinin Kültürü", *Sibirya Araştırmaları* (yay. haz. E.Gürsoy-Naskali), Simurg, İstanbul.
- LANFRANCHI, G. B. 1995. "Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters: The Location of Hubuskia Again", in *Neo-Assyrian Geography* (yay. haz. M. Liverani) *Quaderni di Geografia Storica*, 5. Rome: 127-137
- LIPPERT, A. 1979. "Die österreichischen Ausgrabungen am Kordlar Tepe in Persisch-Westaserbajdschan (1971-1978)", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12: 103-153.
- MALLOWAN, M.E.I. 1947. "Excavations at Brak and Chagar Bazar", *Iraq* IX: 1-259.
- MAXWELL-HYSLOP, K.R. 1998. "A Note on the Purpose and Use of Copper-Bronze Axeheads", *XXXIV. International Assyriology Congress*. 6-10/VII/1987-İstanbul, Ankara: 33-37.
- MEZZENA, F., 1998. *Dieux de pierre. La grande statue anthropomorphe en Europe au IIIe millénaire avant J.C.*, Milano.
- MUSCARELLA, O.W. 1974. "The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran", *Metropolitan Museum Journal* 9: 35-90.
- _____, 1988. *Bronze and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York.
- NEGAHBAN, E.O. 1996. *Marlık. The Complete Excavation Report*, Philadelphia.
- OLCHOVSKY, V.S., G.L. EVDOKIMOV, 1994. *Scythian Statues, VII-III cc. B.C.*, Russian Academy of Sciences Institute of Archaeology, Moscow. (Rusça. İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca özetli)
- ÖGEL, B. 1984. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara².

- ÖZFIRAT, A. 1993. "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 359-377.
- _____, -1997. *Kuzeydoğu Anadolu M.Ö. 2. Binyıl Boyalı Çanak Çömlek Kültürleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul (Yayımlanmamış Doktora tezi)
- _____, 1999. "1997 Yılı Bitlis - Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağlar" *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 1-22.
- _____, 2000. "1999 Yılı Bitlis - Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*: 193-210.
- PIGGOT, V.C. 1980. "The Iron Age in Western Iran", *The Coming of the Age of Iron* (yay.haz. T.A. Wertime ve J.D. Muhly) New Haven: 417-461.
- RENFREW, C. 1987. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*, London.
- ROUX, J-P. 1999. *Eskiçağ ve Ortaçağ'da Altay Türklerinde Ölüm* (çev. A. Kazancıgil). Kabalcı Yayınevi: 148, İstanbul.
- RUDENKO, S.I. 1970. *Frozen Tombs of Siberia, The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, London.
- SALVINI, M. 1995. "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu", in *Neo-Assyrian Geography* (yay.haz. M. Liverani) *Quaderni di Geografia Storica*, 5. Rome: 43-53.
- SCHÄFFER, C.F.A. 1948. *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale*, London.
- SEVİN, V. 1999. "Hakkari'nin Çıplak Kralları", *Atlas* 79: 70-86.
- _____, 2000. "Mystery Stelae" *Archaeology* (July-August): 47-51.
- SEVİN, V., A. ÖZFIRAT, 1998. "Anadolu'da Yeni Bir Uygarlık/Hakkari Stelleri: Hubuşkia Prensleri", *Arkeoloji ve Sanat* 87: 6-9.
- SEVİN, V., E. KAVAKLI, 1996. *Van/Karagündüz. Bir Erken Demir Çağı Nekropolü*, İstanbul.
- ŞER, JA.A. 1966. *Kammenye izvajanija Semireç'ya*, Moscow-Leningrad (Rusça).
- STRAY, P.F. 1997. *Anthropoide Stelen im früheisenzeitlichen Grabkult*, Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar, Marburg.

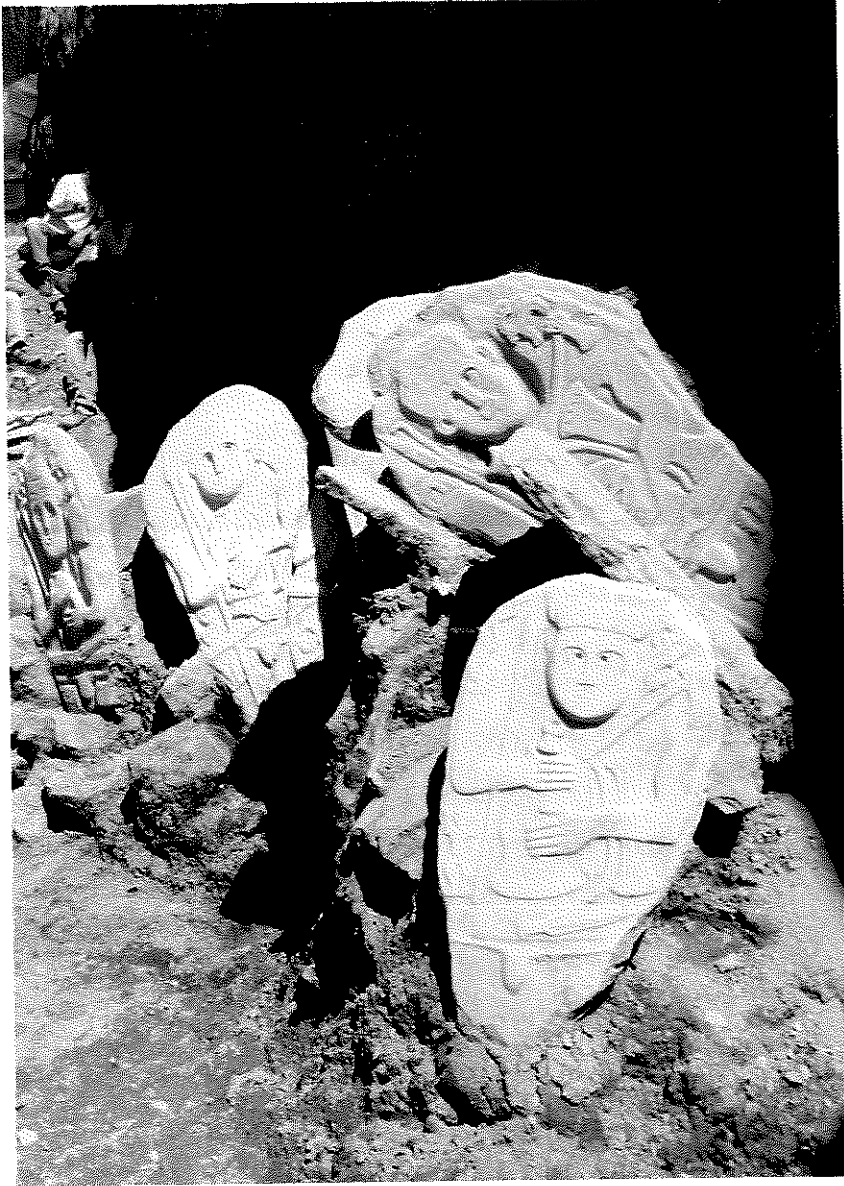
- TELEGIN, D. Ya ve J.P. MALLORY, 1994. *The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: The Early Iconography of the Indo-Europeans*, Journal of Indo-European Studies, Monograph No. 11, The Institute for the Study of Man, Washington, D.C.
- TSULTEM, H. 1989. *Mongolian Sculpture* (yay.haz. D. Bayarsaikhan), Ulan-Bator.
- VANDEN BERGHE, L. 1973. "Recherches archaéologiques dans le Luristan", *Iranica Antiqua* 10: 1-79.
- WINTER, I. J. 1989. "The Hasanlu Gold Bowl: Thirty Years Later", *Expedition* 31/2-3: 87-106.
- VOGT, B. 1999. "Hadrawmat während der späten Vorgeschichte", *Jemen. Kunst und Archäologie im Land der Königin von Saba'* (Hrs. W. Seipel) Wien:111-115.
- WOOLLEY, L. 1955. *Alalakh. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay. 1937-1949*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London No. XVIII, Oxford.
- ZUYEV, V. Yu ve R.B.İsmagilov, 1994. "Ritual Complexes with Statues of Horsemen in the Northwestern Ustyurt", *New Archaeological Discoveries in Asiatic Russia and Central Asia*. Archaeological Studies No. 16: 54-57.

Resim 1 - Hakkari stellerinin bulunuş durumu.

Resim 2 - Stellerin bulunuşu sırasında yaşanan heyecan.

Resim 3 - Stellerin bulunuş durumu.

Resim 4 - Meydan Medresesi'ne taşınan steller. (Foto M. Gülbiz)

Resim 5 - Erken Demir Çağ Oda-Mezarı (Foto M. Gülbiz)

Resim 6-7 - Kabartma tekniğinde iki erken stel. Sağdakinin sol gözü kakmalı.

Resim 8-9 - Kabartma tekniğinde iki erken stel. Sağdakinin gözleri taş kakmalı.

10

11

12

13

Resim 10-13 - Hakkari stelleri.

14

15

16

17

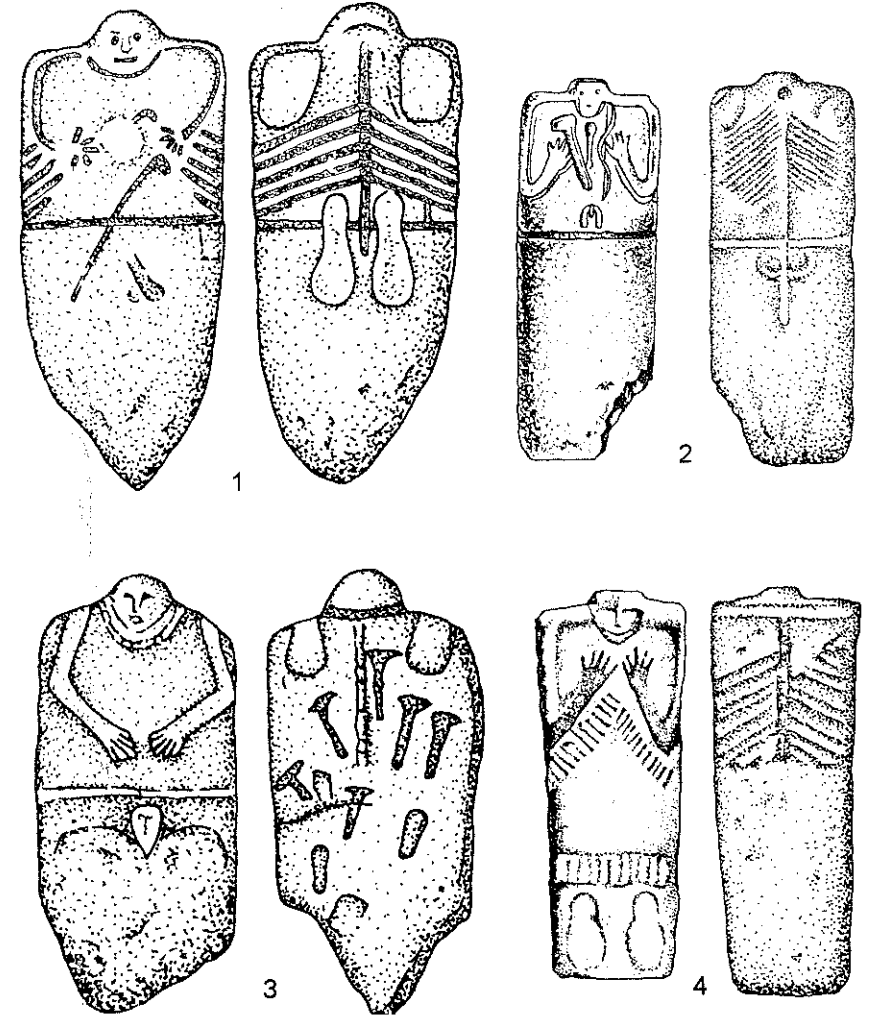
Resim 14-17 - Kabartma ve çizgi tekniğinde işlenmiş geçiş evresi (14) ve geç evre (15-16) stelleri ile bir kadın (?) steli (17)

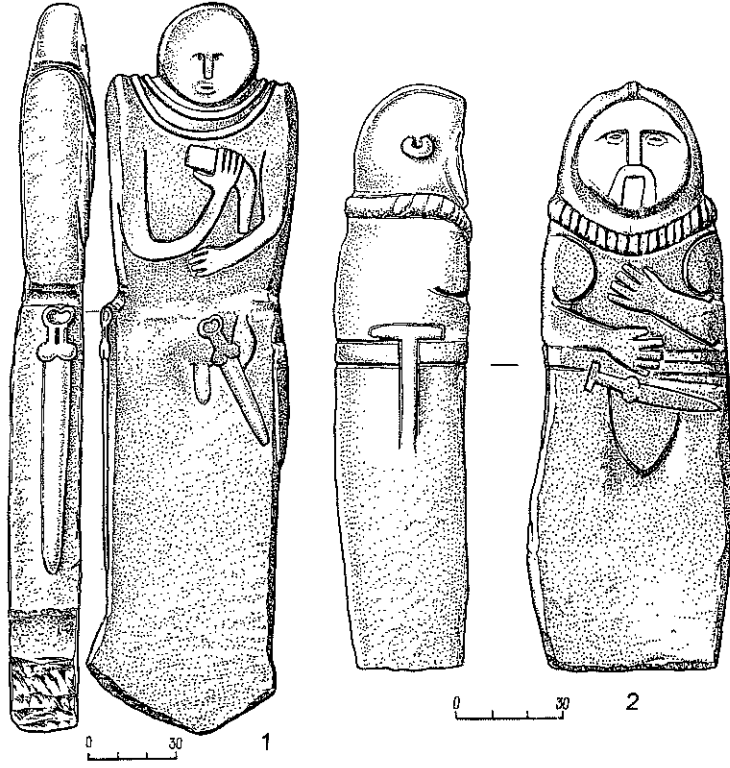
Resim 18 - Bir hançer ve suspansuvarıdan ayrıntı.

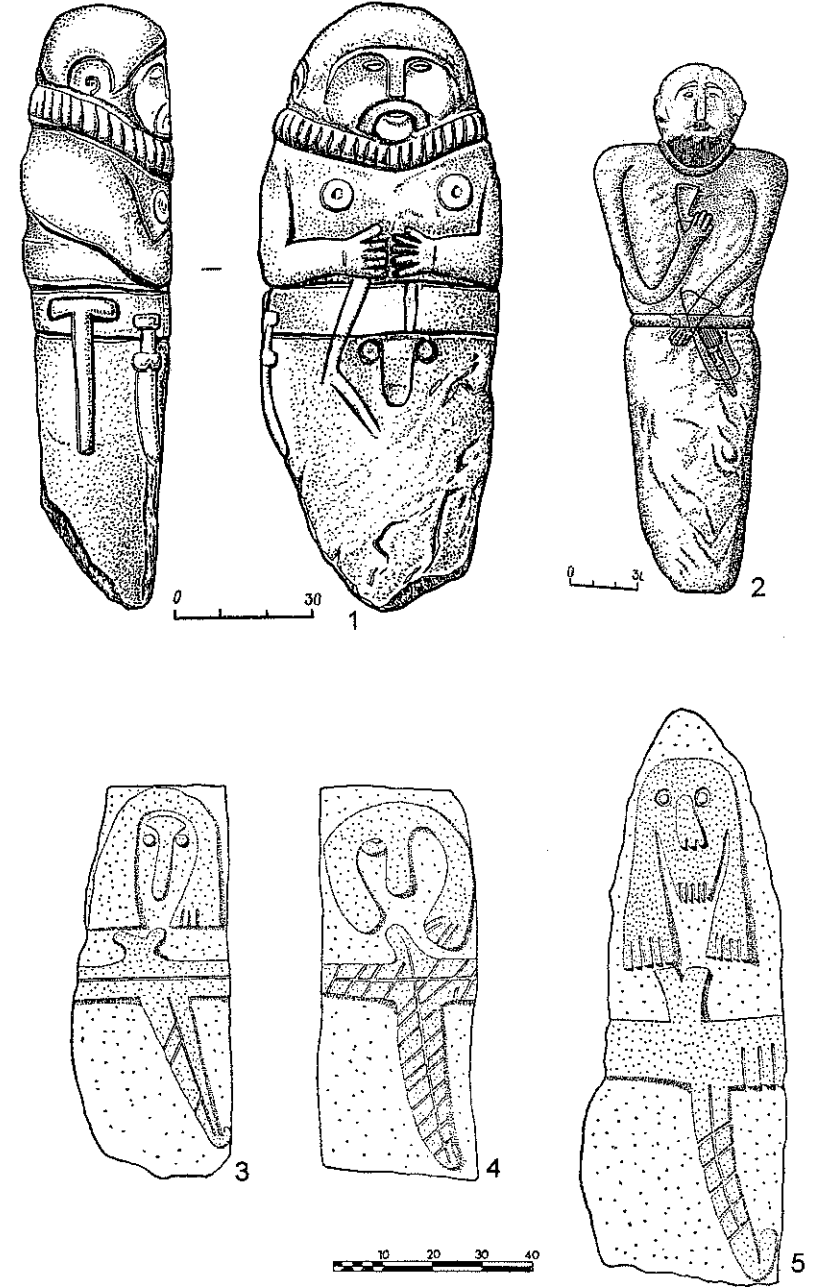
Resim 19 - Kemer altındaki küçük erkek figürü.

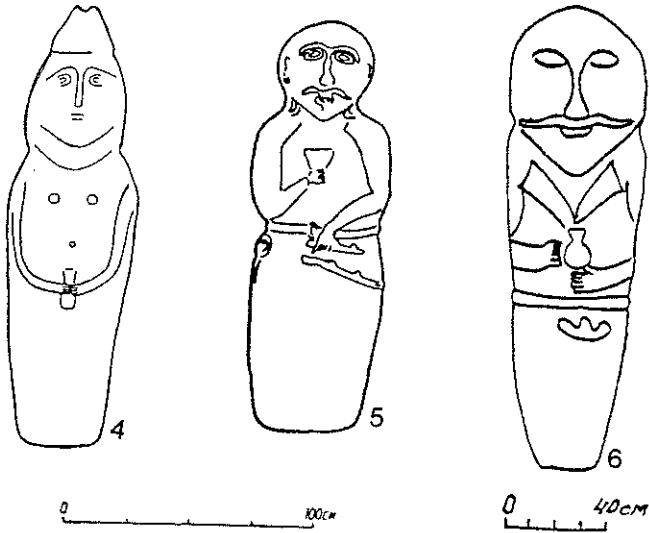
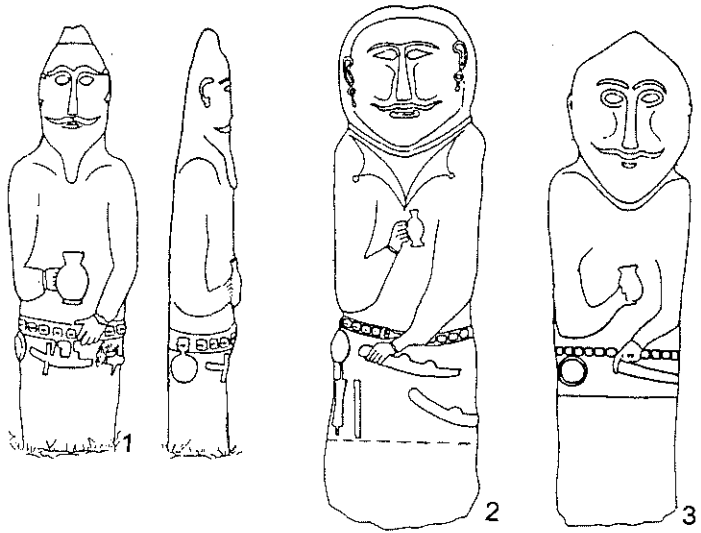
Resim 20 - M.Ö. III. binyıl Ukrayna stelleri: 1. Novoselovka (h. 1.2 m.), 2. Natalevka (h. 1.6 m.), 3. Hamangia (h. 1.95 m.), 4. Belogradovka (h. 1.03 m.)

Resim 21 - Kuzey Karadeniz bölgesinden İskit stelleri. 1. Mederevo: M.Ö. VI.-V. yy.; 2. Kutsevolovka: M.Ö. VI. yy.ın ortaları; 3. Prokhladni: M.Ö. V. yy.ın sonları; 4. Vasil'evka: M.Ö. IV. yy.

Resim 22 - Kuzey Karadeniz (1-2) ve Kuzeybatı İran (3-5) stelleri. 1. Sibioare: M.Ö. VI.-V. yy.; 2. Butory: M.Ö. VI.-V. yy.; 3-5. Arjaq Kale.

Resim 23 - Göktürk dönemi heykelleri. Kazakistan 1-2 Altar; 3-4 Semireçi; 5- T'inskiy rayonu. 6- Zhibek Zholu Kollektif çiftliği Lugovoe yöresi.